

OBRAZ DĚJIN VE VÝKLADECH FUNKČNÍCH VLASTNOSTÍ NÁRODNÍHO JAZYKA

JAN KOŘENSKÝ

Výklady funkční stratifikace národního jazyka – v tomto našem případě češtiny – se zdají být subdisciplínou s omezenou historicitou, oborem, který řeší otázky týkající se způsobů využívání referenčně alternativních vyjadřovacích prostředků a způsobů v různých komunikačních situacích. Nechávám zde zcela stranou otázku jeho samostatnosti – vždyť lze říci, že to je problematika stylistická, a to v tom smyslu, že se v těchto souvislostech zabýváme funkční povahou, konzistencí, strukturní „úplností“ jednotlivých funkčních stylů a s nimi souvisejících stylových prostředků. Stejně tak můžeme namítnout, že to je záležitost jazykové kultury, která má v našem jazykovědném prostředí významná teoretická východiska v podobě teorémů Pražské jazykovědné školy a nepochybně i úctyhodnou tradici praktických aplikací. Ať už budeme tedy tuto oblast chápat jakkoli, je zřejmé, že má složku deskriptivní (taxonomickou), teoreticko-metodologickou, ale především také složku deziderativní a v návaznosti na ni i složku proskriptivně-preskriptivní. Jednoduše řečeno – dochází k tomu, že se způsoby mluvení a psaní v jednotlivých komunikačních situacích nejen pokud možno objektivně popisují, ale jde také o to, že se popisují na základě určitých – někdy ovšem i dosti vágních – teoreticko-metodologických východisek. Dovídáme se však také, jak bychom se v těch nebo oněch komunikačních situacích vyjadřovat měli nebo dokonce, jak se v těch nebo oněch situacích vyjadřovat nesmíme a musíme. Právě v teoreticko-metodologických východiscích je v naší novodobě – již dvě stě let trvajících – vývojové fázi uvažování o funkční stratifikaci češtiny přítomen jakýsi svár mezi historicitou a funkčním zřetelem kritérií, na jejichž základě se pak právě utváří složka deziderativní a preskriptivně-deskriptivní. Tento svár však nemůže být chápán absolutně: vždyť jádrem diskusí a sporů v této oblasti jsou komunikační situace mající charakter veřejné, polooficiální a oficiální komunikace. V těchto komunikačních oblastech se uplatňuje/má/musí uplatňovat spisovná čeština jako specifická existenční forma národního jazyka. Tato existenční forma se utvářela především v 19. a 20. stol. ve zcela určitých historických podmínkách zcela určitým způsobem. Onen připomenutý svár historismu a funkcionalismu se tedy „děje“ v rámci, jenž historický charakter nemůže nemít. Tento rámec je tak silný, že působí jaksi obousměrně: nejen, že spoluurčuje onen zmíněný „svár“, ale zároveň řešení tohoto sváru má nezanedbatelné rysy interpretace národních dějin.

Právě v roce 2005 výrazněji v českém prostředí opět ožily spory týkající se funkční stratifikace češtiny jako národního jazyka. Jde o složitý polemický proces, který v novodobě

podobě probíhá od padesátých let, má však svou historii „předstrukturalistickou“ i „postrukturalistickou“. V určitých obdobích je spíše latentní, v jiných naopak nabývá na intenzitě a explicitnosti. Obvykle to bývá formulováno jako spor týkající se vztahu spisovné češtiny a tzv. češtiny obecné, přičemž spory a diskuse se týkají jak stránky funkčně aktuální, tak i stránky historické a vývojové. Není snadné dosavadní průběh dostatečně hluboce a sdělně rezimovat: do jisté míry jej lze odvodit z literatury uvedené na konci této stati, která není zdaleka úplná – představuje pouze subjektivně viděný průřez.

Pokusím se proto o formulaci dvou základních pozic, která má pochopitelně zhrubující, schematizující charakter. Umožňuje to však základní orientaci v situaci, kdy mezi jednotlivými badatelskými stanovisky jsou často jen velmi jemné, spíše implicitně přítomné diference, jejichž zevrubné studium nedovoluje postihnout základní paradigmatické rozdíly, jsoucí nejen povahy jazykovědné, ale i historické, sociologické a kulturologické. Je pochopitelné, že stanoviska badatelů a jejich jednotlivých prací jdou velmi často i „napříč“ dále uvedenými pozicemi. Platí však zároveň, že v každé z významnějších prací lze najít znaky, které ji převážně zařazují do jedné z uvedených variant.

Dvě základní protikladné pozice:

a. Současná spisovná čeština jako v zásadě jednotný jazyk psané i mluvené komunikace je umělý útvar nemající přirozeného nositele, není prvním jazykem žádné sociální skupiny, jeho užívání je vynucováno ve škole, ve veřejné a oficiální komunikaci, rodilí mluvčí češtiny bez rozdílu se tomuto jazyku musejí učit. Tento jazyk je nedostatečně funkční, což dokazuje tzv. nenapsatelnost, tj. nemožnost užívat jej ve vztahu k některým komunikačním tématům. Je to tedy jazyk nedostatečně univerzální. – Příčina tohoto stavu tkví ve skutečnosti, že obnova češtiny jako jazyka oficiální a veřejné komunikace, jako jazyka literatury, vědy byla nastavena v době tzv. národního obrození (které je hodnoceno zcela nebo alespoň převážně jako negativní historický fakt, v jehož průběhu byla česká společnost uvržena do mýtu „národního údělu“, jenž zcela nesprávně interpretuje vrcholná a neúspěšná období českých národních dějin) se zřetelem k češtině období humanismu, zatímco jedině správný postup byl novodobou češtinu založit na bázi češtiny „barokní“, a to na základě jazyka protireformační, katolizační ideologie, jejímiž nositeli byli do značné míry, ne-li převážně, církevní ideologové a propagandisté nečeského původu, kteří ve velmi různé míře znali psanou češtinu předcházejícího období. V tomto historicky nesprávném nastavení vidí nositelé těchto stanovisek příčinu trvajícího rozporu mezi češtinou běžné komunikace a „vynucovanou“ češtinou oficiální a veřejné komunikace, což považují za jev negativní, u vyspělých národních společnostech se nevyskytující. – Tuto historickou chybu je třeba napravit systematickým přibližováním spisovné češtiny k obecné češtině. K tomuto účelu jsou pořizovány seznamy jevů – v zásadě jen tvaroslovných –, které je třeba do současné spisovné češtiny intervenčně inkorporovat. Zároveň se v těchto souvislostech ovšem argumentuje ideou svobodné společnosti, lidé přece chtějí mluvit a psát ve všech situacích svým prvním, mateřským jazykem, jímž je podle tohoto názoru obecná čeština. Veškeré jazykověkulturní požadavky prosazující současnou spisovnou češtinu ve škole, ve veřejné a oficiální komunikaci jsou tedy (pochopitelně, že na rozdíl od intervencí přibližujících spisovnou češtinu češtině obecné) projevem totalitarismu.

b. Současná spisovná čeština je především v základních rysech jednotný jazyk psané komunikace a oficiální i veřejné komunikace mluvené. V rámci národního a státního společenství plní funkci integrační (vzhledem k přirozené rozrůzněnosti jazyka běžného styku, která je důsledkem snadno dovoditelného historického vývoje češtiny v kontextu vývoje společenského uspořádání národních a státních společenství na jazykových územích češtiny) a reprezentační. Nejde o jazyk třídně determinovaný, což je opět snadno vyložitelné historickým vývojem společnosti od novověku k současnosti. Nejde a nemůže jít o jazyk funkčně univerzální, jeho integrační a kulturně reprezentativní funkce, skutečnost, že není mateřským jazykem žádné sociální skupiny, vede zákonitě k tomu, že je třeba si ho osvojit učením. – Skutečnost, že byl v procesu své funkční obnovy založen se zřetelem k češtině doby humanismu, je zdůvodněna tím, že právě v této době byla čeština jazykem se zcela rozvinutým funkčním spektrem (na rozdíl od češtiny baroka). Úspěšnost tohoto založení spočívá v tom, že spisovná čeština byla a je schopna plnit v oblasti psané komunikace i v oblastech oficiální a veřejné mluvené komunikace, v oblasti vědy, literatury a umění všechny funkce spjaté s obnovou české státnosti ve 20. století. Pluralita existenčních forem národního jazyka není tedy v žádném případě anomálie zapříčiněná nesprávným postupem jazykovědců v procesu ovlivňování vývoje a utváření psané češtiny a mluvené češtiny oficiální a veřejné komunikace, je to naopak jev univerzální. Navíc „komunikační problémy“, které motivují postoje vyložené v a. se týkají pouze češtiny mluvené, nikoli psané. Vědecky fundovaná a propracovaná teorie jazykové kultury spolu se správně pochopeným funkčním principem umožňuje „problémy spisovné češtiny“ kontinuálně řešit, bez dvojjakého vztahu k intervenčním aktivitám a bez účelové ideologizace teorií svobody.

Jak je ze stručných rekapitulací obou základních postojů ke spisovné češtině zřejmé, mají oba tyto postoje ve vzájemných vztazích aspekty historické (odlišné pojetí českých dějin) a v souvislosti s tím ideologické (obecná čeština jako jazyk svobody, „nesprávně“ založená spisovná čeština jako jazyk totalizující). Je tedy zřejmé, že při řešení současných, aktuálních problémů funkční stratifikace češtiny hrají značnou úlohu názorové rozdíly týkající se smyslu, výkladu českých dějin, hodnocení jednotlivých fází vývoje české a vůbec středoevropské státnosti. Nejde přitom o difference marginální, ale o názorové rozdíly velmi podstatné.

Je možné namítnout, že výše uvedené shrnutí obou protikladných postojů je především založeno na zřeteli ke komunikaci „věcné“, přesněji řečeno ke komunikaci mimo rámec slovesné umělecké tvorby. To je ovšem námitka závažná, což platí nepochybně i obecně a v novodobých dějinách české národní společnosti a jí utvářených státností dvojnásob.

Je třeba začít od terminologických, pojmoslovných prostředků, jimiž je v naší lingvistické a stylistické tradici vztah „věcné“ a umělecké verbální komunikace řešen. Přes výrazný kriteriální a klasifikační rozptyl při lišení funkčních stylů přece jen převládá předpoklad, že slovesná umělecká tvorba se uskutečňuje v kontextu spisovné komunikace. Pro to lze uvádět řadu argumentů především se zřetelem k její prestižnosti, národněkulturní reprezentativnosti významné kohezivní funkci z hlediska etnotvorných procesů atd. Je ovšem třeba v tomto případě vzít na vědomí, že slovesná tvorba za těchto podmínek jaksí také podléhá jazykověkulturnímu „dohledu“. To může znamenat, že přicházejí v úvahu postoje typu česká slovesná tvorba „má/musí... mít takové nebo jiné jazykové vlastnosti“. Navíc je v tomto případě dotčena výše uvedenou polaritou přístupů k funkční stratifikaci češtiny. Mělo by v tom případě ovšem platit, že tyto postoje přihlédnou explicitně ke specifické úloze slovesné tvorby, což by znamenalo, že

zřetel ke slovesnému umění bude součástí jejich argumentačního instrumentária. Lze to ovšem chápat i tak, že stanovisko k tomuto problému je implicitně přítomno v postojích k veřejné, popř. oficiální komunikaci, které jsou v těchto postojích implicitně obsaženy.

Vedle těchto lingvostylistických postojů je tu však i stanovisko klasického literárněvědného strukturalismu reprezentované pojmem básnického jazyka,¹ jenž stojí právem mimo paradigma „věcné“ komunikace, a tedy i takto založené funkční stratifikace národního jazyka. Vývoj jazykové stránky slovesného umění – přinejmenším ve dvacátém století – i vývoj teoretických nástrojů, které na ose klasický strukturalismus, poststrukturalismus až po chápání slovesné tvorby jako dekonstruktivní vzpoury proti moci, limitám a pouhé instrumentalitě jazyka, prokazuje, že ona vyčleněnost básnického jazyka (řeči, uměleckého verbálního diskurzu apod.) je nejen oprávněná, ale nezbytná. Ne však jen proto, že by v opačném případě bylo slovesné umění ohroženo nebezpečím reglementací (nepochybně by se jim dovedlo ubránit, i ostatní komunikace se dovede ubránit reglementacím – i když ne hned a bezezbytku – pokud se ukáží jako nefunkční). Právým důvodem je jeho funkční a sémiotická jinakost.

Je tu však jeden zásadní problém: z historického hlediska – zůstanu pro tuto chvíli v dimenzi posledních dvou set let – je třeba vidět závažnost interakce a interdependence slovesného umění a „věcné“ komunikace. Najdeme jistě množství dokladů o tom, že slovesné umění bylo jazykově poučováno, voláno k odpovědnosti za stav a vývoj češtiny vůbec. Bylo to např. ve chvílích, kdy byl slovesné tvorbě připomínán historický ideál správnosti chápáný jako hodnota estetická, bylo to však i ve chvílích, kdy pokusy o aplikaci třídního přístupu k (spisovnému) jazyku ústily do požadavků lidovosti, neliterárnosti, neartistnosti atp. jazyka slovesné tvorby. Najdeme však také množství dokladů o tom, že se slovesné umění hodnotově rozvíjelo zpravidla právě tehdy, jestliže těchto reglementací příliš nedbalo.

Jde však i o to, že česky psané slovesné umění objektivně působilo na „ostatní“ psanou a mluvenou komunikaci. Celé generace českých mluvčích od počátku národního obrození až po období meziválečné, které programově dbaly o kvalitu svého jazyka nejen v psaných, ale i mluvených projevech, svou řeč kultivovaly právě pod vlivem české literární tvorby. Ostatně tady je patrně hlavní zdroj v různé míře stále trvajících nadřazování psané komunikace veřejné komunikaci mluvené. Je tu také klíč ke kritériu dobrého autora jako kritériu jazykové správnosti a spisovnosti. Lze snadno doložit, že představa dobrého autora byla po dlouhou dobu naplněna především „materiálem“ slovesného umění.

Je tu však další nesmírně závažný jev: můžeme mluvit o objektivní změně funkce nějakého textu v důsledku toho, že historicky pouze jakýkoli psaný text v současnosti z technických příčin i audiální či audiovizuální text, jenž je nebo může být předmětem recepce otevřenou množinou příjemců, jejíž otevřenost platí nejen v prostoru, ale především v čase, pozbývá své původní funkce dané autorskou intencí (a autorem anticipovaným způsobem rozumění ze strany příjemce) a nabývá funkce nové, determinované časovou vzdáleností, odlišným historickým, sociálním, kulturním kontextem. Lze to ilustrovat jednoduchým příkladem: jestliže dnes čteme věcnou rodinnou korespondenci rodičů a dětí z aristokratických rodin doby renesance nebo baroka, vnímáme funkčně nikoli „věcný obsah“, ale naopak velmi intenzivně její slovesnou formu. Smysl textu je náhle v jeho formě, jeho podobu vnímáme jako ozvláštněnost řeči, narůstající časová dimenze transformuje text s dominantní funkcí běžně sdělovací na text s funkcí estetickou. Z hlediska jazykového se může obdobný proces uskutečnit i při zachování základní funkční identity textu. Básnický text takto zůstane textem básnickým, pouze

časově vzdálený, „nepůvodní“ příjemce tohoto textu vnímá jazykovou formu původně pevněji zakotvenou v běžné řeči jako text výrazně ozvláštňený, s funkčním důrazem na aktualizovaný výraz. Právě toto ostatně rozpoznal Havránek na díle Máchově.

Řečeno souhrnně: i když slovesné umění ostatní komunikaci „nepotřebuje“ (stranou tu zůstává pochopitelně reflexe a stylizace „věcných“ diskurzů uměleckou tvorbou), ona ostatní komunikace byla po celá období pod jejím významným, i když proměňujícím se vlivem. Zdá se však, že vývoj jde opačným směrem: v přítomnosti lze vnímat velmi oslabené působení básnického jazyka na ostatní komunikaci. Příčin je velké množství: Některé jsou na straně umění (např. dynamická diferenciací jeho podob, včetně narůstající vůle ke svobodě výrazu, jeho multimedializace – oslabuje se druhdy dominantní postavení slovesného umění v kontextu umělecké tvorby atd.). Jiné příčiny jsou na straně příslušného jazykového společenství jako celku: dochází k oslabování vztahu k slovesnému umění v jeho klasické podobě, slovesné umění již není přijímáno jako „vzor“ řečového chování. Navíc časové a prostorové proměny recepce, procesy „vypojení“ recepce z původní autorské intencionality mohou transformovat funkčně text „věcný“ na text básnický (snad i naopak). Jestliže tedy v současných teoriích funkčního rozvrstvení národního jazyka není podstatným způsobem obsažen zřetel k básnickému jazyku, je to nejen důsledek vývoje hodnotových kritérií spisovnosti a jazykové kultury, ale i výsledek vývoje básnického jazyka samotného. Svěbytnost básnického jazyka, slovesné umělecké tvorby narůstá. Zároveň platí, že vztah teorií spisovnosti, jazykové kultury a hodnotových kritérií básnického jazyka má rovněž svou zvláštní historii.

LITERATURA

- Barnet, V.: „Diferenciacie národního jazyka a sociální komunikace“. In: *Govornite formi i slovenskite literaturni jazyci*. Skopje 1973.
- Bělič, J.: *Sedm kapitol o češtině*. Praha 1955.
- Bělič, J.: „Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné“. In: *Čs. přednášky pro IV. Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě*. Praha 1958.
- Bělič, J.: „Ne plně spisovná a nespisovná celonárodní slovní zásoba“, *SaS* 25, 1964.
- Bělič, J. – Havránek, B. – Jedlička, A.: „Problematika obecné češtiny a jejího poměru k jazyku spisovnému“, *SaS* 23, 1962.
- Čermák, F. – Sgall, P. – Vybíral, P.: „Od školské spisovnosti ke standardní češtině: výzva k diskusi“, *SaS* 66, 2005.
- Hausenblas, K.: „K pojetí ‚současného jazyka‘“, *SaS* 29, 1968.
- Havránek, B.: „Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura“. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura 1932*.
- Havránek, B.: „Jazyk Máchův“. In: *Torzo a tajemství Máchova díla*. Praha 1938.
- Havránek, B.: „K funkčnímu rozvrstvení jazyka“, *ČMF* 28, 1942.
- Havránek, B.: *Studie o spisovném jazyce*. Praha 1963.
- Hronek, J.: *Obecná čeština*. Praha 1972.
- Chloupek, J.: „O sociální a územní rozrůzněnosti češtiny“, *NŘ* 52, 1969.
- Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*. Brno 1986.
- Jedlička, A.: „Vztah vývoje spisovného jazyka k vývoji společnosti“. In: *Problémy marxistické jazykovědy*. Praha 1962.
- Jedlička, A.: „Problematika mluveného jazyka v poměru k jazyku psanému“. In: *Govornite formi slovenskite literaturni jazyci*. Skopje 1973.
- Jedlička, A.: „Dynamika současného spisovného jazyka a jeho stylové diference“. In: *Čs. přednášky pro VII. Mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*. Praha 1973.
- Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha 1978.

- Kořenský, J.: „Poznámky k cílům, předpokladům a obsahům regulativních činností zaměřených na společenské fungování národního jazyka“. In: *Jazyková politika a jazyková kultura*. JÚLŠ SAV, Bratislava 1986.
- Kořenský, J.: „Poznámky k otázce zkoumání řečové činnosti“. In: *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii*. Bratislava 1990.
- Kořenský, J.: *Komunikace a čeština*. Jinočany 1992.
- Kořenský, J.: „O hodnotách pražského funkcionalismu, jazykové kultury a o češtině včera a dnes nekonvenčně“, *SaS* 53, 1992.
- Kořenský, J.: „K článku Od školské spisovnosti ke standardní češtině: reakce na výzvu k diskusi“, *SaS* 66, 2005.
- Koževniková, K.: „O podstatě hovorovosti“. In: *Slavica pragensia*. Praha 1973.
- Kraus, J – Kuchař, J. – Stich, A. – Štícha, F.: „Současný stav a vývojové perspektivy kodifikace spisovné češtiny“, *SaS* 42, 1981.
- Leeuwen-Turnovcová van J.: „Ještě jednou o diglosii v Čechách tentokrát i z genderového zorného úhlu“, *SaS* 63, 2002.
- Mathesius, V.: „O potřebě stability ve spisovném jazyce“. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha 1932.
- Mathesius, V.: *Problémy české kultury jazykové*. Praha 1933.
- Mukařovský, J.: „Jazyk spisovný a jazyk básnický“. In: *Studie z poetiky*. Odeon, Praha 1982, s. 34.
- Mukařovský, J.: „O jazyce básnickém“. In: *Studie z poetiky*. Odeon, Praha 1982, s. 39.
- Sgall, P.: „Znovu o obecné češtině“, *SaS* 23, 1962.
- Sgall, P.: „K některým otázkám naší jazykové kultury“, *SaS* 42, 1981.
- Sgall, P. – Hronek, J.: *Čeština bez příkras*. Praha 1992.
- Sgall, P. – Hronek, J. et al.: *Variation in Language – Code Switching in Czech as Challenge for Sociolinguistics*. Amsterdam/Philadelphia 1992.
- Sgall, P.: „Spisovnost a kultura vyjadřování“, *SaS* 55, 1994.
- Starý, Z.: *Psací soustavy a český pravopis*. Praha 1992.
- Starý, Z.: *Ve jménu funkce a intervence*. Praha 1995.
- Stich, A.: „On the Beginning of Modern Standard Czech“. In: *Explicite Beschreibung der Sprache und automatische Textbearbeitung*. Praha 1987.
- Stich, A.: „A co jazyk?“, *Přítomnost* 1991, č. 7.

POZNÁMKY

- 1 Mám tu na mysli nejen trvalou, ale v kontextu vývoje slovesného umění po celé 20. stol. nepochybně narůstající relevanci myšlenek J. Mukařovského, jenž již v podmínkách meziválečné avantgardy bezpečně rozpoznal i pro budoucnost platné vztahy jazyka slovesné tvorby a celonárodního jazyka vůbec i vztahy tohoto esteticky specifického funkčního jazyka a jazyka spisovného.

Summary

Jan Kořenský: Reflection of History in Interpretation of National Language

The author characterizes in a comprehensive way the current attitudes to the literary language in Czech Bohemistics. He finds out that the differences in relevant attitudes concern with the conception of Czech history. At the same time he pays attention to the development of the relation between the theory of literary language and the theory of poetic language.